

ՍԵՔԷՆՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Գ. ԵՒ. Դ. ԳԼՈՒԽՆԵՐԸ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1971, ք. 3-4, էջ 181)

Սերէոսի Պատմութեան Գ. եւ Դ. գլուխները, թէեւ իրրեւ շարունակութիւն, կը յաջորդեն առաջին երկու գլուխներուն, բայց անոնց պարունակութիւնը կամ լաւ եւս դրական տեսակը բոլորովին տարբեր է նախորդներէն: Վասնզի այս երկու գլուխները ժամանակադրական ցուցակներ են, ուր համեմատութեան կու գան Պարսիկ, Հռոմայեցի եւ Հայ թագաւորներու գահակալութեան եւ գահի վրայ տեւողութեան թուականներն ու տարեթիւերը: Բանասիրութեան մէջ այս երկու գլուխները ծանօթ են եղանակով եւ երկնակով ցանկեր անունով: Գ. գլուխը եռանուն ցանկ կոչուած է, որովհետեւ երեք վերոյիշեալ ազգերու թագաւորներու ցանկը կը պարունակէ. իսկ Դ. գլուխը երկանուն՝ որովհետեւ հոն միայն բիւզանդացի եւ պարսիկ թագաւորներուն կայ: Գ. գլուխը կամ եռանուն ցանկը, բացի ժամանակադրական տուեալներէ, կը պարունակէ նաեւ պատմական դէպքերու յիշատակութիւններ՝ կապուած այս կամ այն թագաւորի անունին: Մինչ Դ. գլուխը զուրկ է այսպիսի յիշատակութիւններէ եթէ նկատի չառնենք Սասանեան հարստութեան անկումինը՝ որով կը փակուի նոյն գլուխը, ինչպէս նախորդ գլուխը կը փակուէր Հայ Արշակունի թագաւորութեան վախճանով: Այս երկու գլուխները իրարու շարունակութիւն են եւ կազմով բոլորովին իրարու նման, այնպէս որ ասկէ՝ կարեւոր հետեւանք մը պէտք է հանել, այն է թէ զոյգ գլուխները կազմուած են միեւնոյն հեղինակէն եւ ան ալ է. դարու կէսէն ետք, քանի որ ցանկերը կը վերջանան 652 թուականով:

Երրորդ գլուխը Ստ. Մալխասեանի հրատարակութեան մէջ խորագիր մը ունի, որ ինչպէս ըսուեցաւ եկամուտ է եւ չի յարմարիր ամբողջ գլուխին, այլ միայն այն հատուածին՝ ուր կը կատարուի ճշտում մը նախորդ գլուխին մէջ եղած ցանկին վրայ. և ամբողջութեամբ արտադրուած է Ասողիկի Տիեզերական Պատմութենէն: Եթէ վերցնենք սոյն հատուածը, Մամիկոնեանց ցեղագրութեան Պատմութիւնը՝ որ այժմ անմիջապէս կցուած է անոր՝ միջանկեալ պակաս թուով մը հատումով՝ կը միանայ Բ. գլուխին: Ասկէ ետք կու գայ հետեւեալ պար-

բերութիւնը, որ բուն երրորդ դուռնին սկզբնաւորութիւնը կը կազմէ. «Եւ եղիւ յետ մահուանն Արտաւանայ, որդւոյ վաղարշու արքային Պարթեւաց, Թագաւորեաց Արտաշիր, որդի Սասանայ, միահեծան տէրութեամբ ի վերայ Բաքելացոց եւ Ասորոց եւ Մարաց եւ Պարսից եւ Պարթեւաց ամս Ծ.»⁷⁹:

Այսպիսի սկզբնաւորութիւն մը յայտնի է թէ պակասաւոր է եւ կ'ենթադրէ Արտաւան թագաւորի սպանութեան պատմութիւնը, եւ անկէ առաջ ալ խորագիրը մը, որ բացատրէ նոր նիւթին հանգամանքները: Արդ եթէ չորրորդ դուռնին վերնադիրը դիտենք, որ ինչպէս ըսինք, կազմուած է ճիշտ երրորդին պէս, հոն կը գտնենք հետեւեալ խորագիրը. «Եւ արդ երկակի կանոնաւ գՊարսից եւ գՅունաց հաստատելով մշամակեցից գրագաւորութեան ժամանակն»⁸⁰: Այս խորագրին ամէնէն կարեւորը կանոն բառն է, որ կ'արտայայտէ նիւթին տեսակը: Հին դրականութեան մէջ նման նիւթ մշակած է Եւսեբիոս Կեսարացին, որ իր դործը կոչած է Քրոնիկոն, եւ հայերէնի մէջ թարգմանուած է ժամանակագրական կանոն⁸¹: Յիշեալ դործը համանման աշխատութիւն է Սերէոսի Պատմութեան երրորդ ու չորրորդ դուռններու պարունակութեան հետ: Արդարեւ Եւսեբիոս ալ իր Քրոնիկոնին մէջ կազմած է ժամանակագրական ու համեմատական ցանկեր: Ան ալ սկսելով Աբրահամէն կը դնէ Եբրայեցիներու ժամանակագրութիւնը, որուն կից կ'աւելցնէ Ասորեստանցիներունը՝ Նինոսի ԽՊ. տարիէն սկսեալ, ապա Սելեւկիացիներունը, Եգիպտացիներունը, Թէբացիներունը, եւ յաջորդաբար ամէն նոր թագաւորութիւն մը սկսելուն կ'աւելցնէ նոյն թագաւորութեան ժամանակագրութիւնը, ինչպէս Մակեդոնացիներուն եւ Հռոմայեցիներուն, ու կը հասնի մինչեւ Կոստանդինոս կայսեր քսանամեակի տարին:

Սերէոսի եռանուն եւ երկանուն ցանկերն ալ ասոր նման ցուցակներ պէտք էին եղած ըլլալ. սակայն դուրս օրինակողներուն անհոգութեան հետեւանքով՝ այժմ անոնք կը ներկայանան յաջորդական կարգով շարադրուած եւ ոչ համեմատական տախտակներու մէջ, ինչպէս է Եւսեբիոսի Քրոնիկոնը, կամ Սամուէլ Անեցիինը եւ այլ մանր ժամանակագրութիւններ:

ԻՆՉՊԷՍ ԿԱԶՄՈՒԱԾ ԵՆ ԱՅՍ ԵՐԿՈՒ ՑՈՒՑԱԿՆԵՐԸ

Ստ. Մալխասեան, Ադոնցի ուսումնասիրութեանն քաղելով, իր հրատարակութեան ծանօթութեանց բաժնին մէջ ցոյց կու տայ որ

79. ՍԵՐԷՆՈՍ, Պատմութիւն, հրտ. Ստ. Մալխասեանց, Երեւան, 1939, էջ 14:

80. ՍԵՐԷՆՈՍ, Ամգ, էջ 20:

81. ՆԻՍԵՐԷՆՈՍ ԿԵՍՍՐԱՅԻ, Քրոնիկոն կամ Պատմութիւն ժամանակագրական, հրտ. Հ. Մ. Աւգերեան, Վնետիկ, 1818 (ժամանակականք երկամսնեայ, Մասն Ա. ժամանակագրութիւն պատմական, էջը 408: Մասն Բ. Քրոնիկոն կանոն, էջը 380):

պարսիկ, հոռմայեցի եւ հայ Թազաւորներու դաճակալութեան տա-
րեթիւները համեմատական եռանուն ցանկին մէջ այնպէս դասաւոր-
ուած են՝ որ Պարսից Թազաւորներու ժամանակաշրջութիւնը սկսելով
Արտաշէրի Ա. տարիէն մինչեւ Յազկերտի Բ. տարին, հոռմայեցւոցը
սկսելով Աւրեղիանոսի Գ. տարիէն մինչեւ Ոնորիոսի Բ. տարին, եւ
Հայոցը սկսելով Պոսորովի երեսներորդ տարիէն մինչեւ Վրամշապու-
հի Ը. տարին, որ է Թազաւորութեան անկումը, ամէնքն ալ 225 տար-
ուան շրջան մը կը բոլորեն, ինչպէս կ'երեւի հետեւեալ ցուցակէն.

ՊԱՐՍԻՑ	ՀՌՈՎՄԱՅԵՑԻՈՑ	ՀԱՅՈՑ
Արտաշէր ամս Ծ (50)	Աւրեղիանոս ամս Գ (3) ⁸² Տերէմտիոս ամիս Զ (1) ⁸³	Խոսրով (Ծ) ամս Ի (20) Արտաշէր » ԺԱ (11)
Շապուհ » ՀԳ (73)	Պրոքոս ամս Զ (6) Կարոս » Է (7) Դիմկղետիանոս » ԻԲ (22)	Տրդատ » Հ (70) Խոսրով » ԺԷ (17)
Ներսէս » Թ (9)	Կոստանդին » Թ (9) Մաքսիմիանոս » Լ. Գաղիքիանոս » ԺԹ (19) ⁸⁴	Տիրամ » ԺԲ (12) Արշակ » ԽԸ (48)
Որմազդ » Գ (3)	Մաքսիմիանոս » ԺԳ (13) Կոստանդէս » ԺԷ (17)	Շապուհ » ԺԲ (12) Պապ » ԺԳ (13)
Շապուհ » ՀԳ (73)	Կոստանդիանոս » ԼԲ (32) Կոստանդիոս » Լ. Կոստան » ԻԴ (24) ⁸⁵	Վաքագատ » Զ (6) Արշակ-Վա-
Արտաշէր » Դ (4)	Յուլիանոս » Բ (2) Վաղեմիանոս » Լ. Վաղէս » ԺԳ (13)	Ղարշակ » Ե (5) Խոսրով » Գ (3)
Վրամ » ԺԱ (11)	Գրատիանոս » (ԺԷ) (17) Թէոդոս » ԺԹ (19)	Վրամշապուհ » Ը (8)
Յազկերտ » Բ (2)	Արկադիոս » ԺԹ (19) Ոնորիոս » Բ (2)	
225	225	225

82. Աւրեղիանոս անունը բնաղբին մէջ հղած է Նզիանոս: Համեմատական ցանկին մէջ Արտաշէր, Պարսից արքան, առնուած է իբրեւ համեմատութեան եղբ, որուն Ա. տարին կը համապատասխանէ Աւրեղիանոսի (270-274) Գ. տարիին եւ Պոս-
որովի Լ. տարին: Ուստի Աւրեղիանոսի երեք տարի վը մնան, իսկ Պոսորովի ջրան:
83. Տերէնտիոս անունով կայսր անծանօթ է մեր աղբիւրներուն մէջ. այս կայսրը անոնց մէջ Տակիրտոս անունով կը ճանչցուի: Պարազայ մը, որ ցոյց կու տայ Թէ Սերէոսի Գ. դուրսի ցանկը յօրինողը ձեռքի տակ ունեցած է մեզի տակաւին անծանօթ աղբիւր մը:
84. Բնաղբին մէջ Մաքսիմիանոսի եւ Գաղիքիանոսի ԺԸ. տարի տրուած է, որ պէտք է ուղղել ԺԹ. ինչպէս վը հետեւի համեմատական հաշիւէն:
85. Բնաղբին մէջ Կոստանդիանոսի եւ Կոստանի ԺԴ. ամ տրուած է, բայց համեմա-
տական հաշիւը ԻԴ կը պահանջէ:

Երեք ցանկերուն ալ ճշգրիտ նոյն 225 տարուայ համագումար թիւը՝ յայտնի կը ցուցնէ թէ ժամանակադրական եւ համեմատական այս ցանկը յօրինողը հետեւած է յատուկ եղանակի մը. եւ հետեւաբար եթէ անոր մէջ կան պատմական սխալներ, անոնք չեն կրնար արդիւնք ըլլալ սխալ օրինակութեան կամ հետադայ գրչի մը ճշտումին, այլ կը վերաբերին բուն յօրինող հեղինակին: Բայց երբ քննենք իւրաքանչիւր ցանկը ըստ պատմական տուեալներու՝ հոն պիտի նշմարենք բազմապիսի սխալներ: Այսպէս Պարսից թագաւորներու ցանկին մէջ Արտաշէրի վերագրուած են յետուն տարիներ, փոխանակ պատմականօրէն ծանօթ տասնեակօթ տարիներու (224—241): Շապուհ առաջինի ՀԳ (73) տարիներ, մինչ ան միայն երեսուն տարի դահակալած է (242—272): Անտեսուած են անոր անմիջական յաջորդները Որմիդդ Ա. (272—3), Վռամ Ա. (273—6), Վռամ Բ. (276—293): Ճիշտ նշանակուած են Ներսէհի Թ տարիները: Բայց Որմիդդ Բ, Ներսէհի յաջորդը, ոչ թէ Գ տարի՝ այլ եօթը տարի թագաւորած է (302—309): Շապուհ Բ. (309—379) 70 տարի թագաւորած է եւ ոչ ՀԳ (73): Արտաշէրի (379—383) համար՝ ճիշտ նշանակուած են չորս տարիները, բայց անտեսուած է անոր անմիջական յաջորդը Շապուհ Գ. (383—388): Ճիշտ են Վռամ Դ. ԺԱ տարիները (388—399), որուն կը յաջորդէ Յազկերտ 399ին եւ անոր Բ. տարին կ'ըլլայ Յ. Ք. 400 թուականը: Արդ Արտաշէր Ա. ի դահակութենէն սկսեալ (224էն) մինչեւ Յազկերտի Բ. տարին ոչ թէ 225 տարի, այլ 276 տարիներ կ'ընեն:

Գալով Հռոմայեցի կայսրներու ցանկին, հոս ալ սխալներու շարք մը ունինք. վասնզի Աւրելիանոս կայսեր (270—274) երրորդ տարիէն սկսելով (272) մինչեւ Ոնորիոս կայսեր (395—423) Բ. տարին (396) միայն 124 տարուայ շրջան մը կ'ունենանք՝ փոխանակ 225 տարիներու, այն է հարիւր տարուայ պակաս մը: Այս տարբերութիւնը ստեղծուած է քանի մը ժամանակակից կայսրներու տարիները իրարու դումարելէն, իբրեւ թէ իրարու յաջորդներ եղած ըլլային: Այսպէս Կոստանդէսի Ժէ տարիները դումարուած են Դիոկղետիանոսի ԻԲ տարիներու վրայ՝ չնայած թէ անոնք ժամանակակիցներ են, մին Արեւմուտքի մէջ եւ միւսը Արեւելքի մէջ գահակալած: Նոյն երեւոյթը՝ Վաղէսի եւ Գրատիանոսի համար, որոնցմէ առաջինը Արեւելքի մէջ թագաւորած է (364—78), իսկ երկրորդը Արեւմուտքի մէջ (359—383). ինչպէս նաեւ Արկադէոս (395—408) Արեւելքի կայսր եղած է, իսկ Ոնորիոս (395—423) Արեւմուտքի մէջ: Այս միեւնոյն սխալը դործուած է նաեւ Դ. դլուխին մէջ, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, որմէ կը հետեւի թէ միեւնոյն հեղինակի դործն է երկու դլուխներու (Գ եւ Դ) եռանուն եւ երկանուն ցանկերը: Վերադառնալով Գ. դլուխին՝ կան դեռ ուրիշ կարգի սխալներ. այսպէս Կարոսի եւ որդիներու համար, է տարի նշանակուած է, մինչ իրականին՝ է ամիս պէտք է ըլլայ: Կոստան-

դիանոս անգամ մը Թ տարի՝ «այն որ զԲիւզանդիոն շինեաց» ճշտումով, ապա ուրիշ տեղ ԼԲ տարի որ պատմականօրէն աւելի ճիշտ է: Մաքսիմիանոս եւ Գաղերիոս ԺԸ եւ Մաքսիմիանոս ԺԳ, որոնք ժամանակակիցներ են Կոստանդիանոսի, մեր ցանկին մէջ իրրեւ յաջորդ նշանակուած են: Արդ այս սխալներուն համադրումարը ճիշտ 101 տարի կ'ընէ, այսինքն է տարբերակը՝ որ 124 տարիներու վրայ աւելցնելով կ'ունենանք 225 տարուան համադրումարը: (Արկադէոս 19, Գրատիանոս 17, Կոստանցիոս 17, Մաքսիմիանոս 13, Մաքսիմիանոս եւ Գաղիանոս 19, Կոստանդիանոս 9 եւ Կարոս 7. համադրումար 101 + 124 տարիներ, սկսեալ Արեղիանոսի Գ տարիէն (272) մինչեւ Ոնոբիոսի Բ տարին (395) կ'ունենանք 225 տարի):

Հուսկ դալով Հայոց Թագաւորներու ցանկին, որ կը սկսի Սոսրովի երեսներորդ տարիէն, համապատասխան Արեղիանոսի Գ տարուան (272) եւ կը լրանայ Վռամշապուհի Ը տարին, ըստ երկանուն ցանկին պէտք է տեսած ըլլայ 225 տարի, այսինքն՝ պէտք է հասնինք մինչեւ 497 թուականը. մինչ ցանկին հեղինակը կը հասցնէ մեզ մինչեւ Յազիկարի Բ տարին, այն է 400 թուականը կամ Ոնորիոսի Բ տարին, որ է 396 թուականը: Ուստի հոս ալ 121 կամ 97 տարուան տարբերութիւն մը ունինք: Հոս սխալներուն պատճառը դուցէ փնտելու է ուրիշ տեղ. այսինքն է՝ մեր հեղինակը կ'երեւի թէ անուանակից երկու Թագաւորներ միացուցած ըլլայ, այսպէս երկու Սոսրովի եւ երկու Տրդատի փոխարէն տալով մէկ մէկ հատ: Այս նկատողութիւնը կու դալ վերջին պատմական տուեալներու հետ համեմատութենէն: Այսպէս Տրդատի վերադրուած Խոթանասուն տարիները շատ լաւ կըրնան երկու Տրդատներու դահակալութեան տարիներու միացումէն 35 տարի եկած ըլլալ, վասնզի Տրդատ Բ. (217-253) դահակալած է առաջ եկած ըլլալ, վասնզի Տրդատ Գ. (298-330) 32 տարի, որոնք մօտաւորապէս 70 տարի կ'ընեն: Սոսրովի պարագային ալ ունինք երկու Սոսրովներու միացում մը: Սոսրով Մեծ (190-216) ժամանակակից եղած է Արտաւանի, պարթեւ վերջին Թագաւորին (215-224): Հայկական աղբիւրները Արտաւանի կը վերադրեն ԼԶ տարի, ուստի անոր դահակալութեան սկիզբը հարկ կ'ըլլայ տանիլ մինչեւ 188, մօտաւորապէս այն ժամանակ երբ Սոսրով ալ պէտք էր դահակալած ըլլալ (այն է 190ի տեսնները): Միւս կողմէն եռանուն ցանկին հեղինակը ծանօթ էր որ Արեղիանոս կայսեր ժամանակակից մը ալ կար, Սոսրով Քաջ անունով, որ պատմականօրէն Սոսրով Բ.ն է (272-284): Այս երկու Սոսրովները միացնելով եռանուն ցանկին հեղինակը ստեղծած է հակապատմական ժամանակակցութիւն մը ընդ մէջ Արտաշիրի, որ Արտաւանը սպաննեց, Արեղիանոսի եւ Հայոց Թագաւոր Սոսրովի, որ երկու Թագաւորներու ալ ժամանակակից կրնայ նկատուիլ, քանի որ երկու տարբեր նոյնանուն Թագաւորներ են: Այս փոթութեան կըր-

273-89

նայ նպատաժը ըլլալ Արտաշիր անունով զոյգ թագաւորներու անուններն ալ. մին՝ Արտաշիր Բարական, Սասանեան հարստութեան հիմնադիրը եւ սպաննողը Արտաւան սլարթեւ արքային, որուն ժամանակակից էր խորով Մեծ. իսկ միւսը՝ Արտաշիր, որդի Շապուհի, որ Հայաստանի թագաւոր եղած է, ըստ պարսկական արձանագրութեան, եւ շատ հաւանաբար 261էն մինչեւ 272, ճիշտ տասնըմէկ տարի, ինչպէս եռանուն ցանկին հեղինակը կը դրէ. «Եւ տիրէ ի վերայ աշխարհիս Հայոց Արտաշիր արքայ Պարսից ամս ժԱ»⁸⁶: Այս կը պատահի խորովի մահէն ետք, ըստ եռանուն ցանկի հեղինակին, բայց իր մտքին մէջ Արտաշիր՝ Պարսից արքան է, այսինքն Սասանեան հարստութեան հիմնադիրը: Պատմական այս նոր տուեալը, որով կը ստուգուի թէ Հայաստանի դահին վրայ Արտաշիր, որդի Շապուհ Ա.ի, տասնըմէկ տարի դահակալած է, կանխելով խորով Քաջի թագաւորութիւնը, փաստ մը եւս կու դալ աւելցնելու թէ եռանուն ցանկի հեղինակը ձեռքի տակ ունեցած է պատմական ստոյգ տուեալներ, որոնք ինք սխալ օգտագործած է: Սխալ են նաեւ յաջորդ բոլոր հայ թագաւորներու դահակալութեան տեւողութիւնը արտայայտող տարիները. այսպէս խորով Գ.ի կը տրուի ժի տարի, մինչ իրականին՝ հազիւ ինը տարի թագաւորած է (330-339): Բոլորովին չափազանցած է Արշակի դահակալութեան տարիները՝ 49 տարի վերագրելով, մինչ ան հազիւ 17 տարի (350-367) թագաւորած պէտք է ըլլայ: Նորութիւն է Շապուհ Բ.ի Հայաստանի վրայ ժի տարի տիրապետած ըլլալը: Պապ թագաւորի տրուած է ժԳ տարի, ուրիշ աղբիւրներ կու տան եօթ տարի, որ աւելի համապատասխան է իրականութեան (368-374):

Այս սխալներու մատնանշումը ըրինք պարզապէս ցոյց տալու համար որ եռանուն ցանկին հեղինակը, որ կառուցած է ինքնիր մէջ կանոնաւոր եւ հետեւողական համեմատական տախտակ մը, ուր պարսիկ, հռոմայեցի եւ հայ թագաւորները իրարու կը համեմատուին եւ յամէնուն տեւողութեան համադրմամբ կը զուգադիպի 225 տարիներու ամբողջական շրջանին, աշխատած է պատմական ստոյգ աղբիւրներու վրայ. բայց դանդնք իր ըմբռնումով յարմարացուցած, եւ այսու հասած է վերեւ նշուած սխալներուն:

Նոյն եւ նման սխալներ կան նաեւ երկանուն ցանկին մէջ կամ Գ. դուրսի համեմատական տախտակներուն մէջ: Այսինքն է՝ թէ՛ բիւզանդացի եւ պարսիկ թագաւորներու դահակալութեան թիւերու մէջ եւ թէ՛ մանաւանդ ժամանակակից յոյն թագաւորները իրարու յաջորդ դնելով ստեղծուած հակապատմական ժամանակակցութիւններ:

86. ՍԵՐԷՆՍ, Ամդ, էջ 15: Այս մասին տես նաեւ՝ Ս. ԵՐԵՄՅԱՆ, Նախշ-ի-Ռուստէմի «Քաարա ի Զրադաշտ» յուշարձանի արձանագրութեան վկայութիւնը Հայաստանի մասին, Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 1966, Թ. 2, էջ 59-69:

րու մէջ: Հոս ալ կը դնենք յաջորդաբար երկու ազգերու թաղաւորներու ցանկերը.

ՊԱՐՍԻԿ				ԲԻԻՋԱՆԻԱՑԻ			
Յազկերտ	ամս	ԻԱ	(19) ⁸⁷	Ոմերիոս	ամս	ԻԲ	(20) ⁸⁷
Վաւ	»	ԻԲ	(22)	Թէոդոս	»	ԻԲ	(22)
Յազկերտ Բ.	»	ԺԲ	(19)	Կոստանդիան	»	Ա	(1)
Վազարշ	»	Դ	(4)	Վաղեմիանոս	»	Լ	(30)
Պերոզ	»	ԽԸ	(48)	Նարկիսոս	»	Զ	(6)
Ջամասպ	»	Բ	(2)	Վափնոս	»	Ե	(5)
Կաւատ	»	ԽԱ	(41)	Լեւոն	»	(ԺԳ)	(13)
Խոսրով	»	ԽԵ	(47)	Ամբիմոս	»	Զ	(6)
Որմիզդ	»	ԺԲ	(12)	Ուլիմպոս	»	Ա	(1)
Խոսրով	»	ԼԵ	(37)	Ջեմոն (=Լեւոն)	»	Ա	(1)
Կաւատ	»	Ա	(1)	Ջեմոն	»	ԺԵ	(17)
Արտաշիւր	»	Գ	(3)	Ամաստաս	»	ԻԵ	(27)
Բքոր	»	Բ	(2)	Յուստիանոս	»	ԼԸ	(38)
Յազկերտ	»	Ի	(20)	Յուստիանոս	»	ԺԲ	(12)
			277	Տիբերիոս	»	Դ	(3)
				Մարիկ	»	ԻԱ	(21)
				Փակաս	»	Ը	(8)
				Երակզոս	»	Լ	(30)
				Կոստանդին	»	Ա	(1)
				Երակզակ	»	Ա	(1)
				Կոստանդին	»	ԺԱ	(11)
							277

Ինչպէս նախորդ գլուխին կամ եռանուն ցանկին մէջ տեսանք, Հոս ալ երկու ազգերու թաղաւորներու տեւողութեան համագումարը կը ղողադրիլի 277 տարինեւրու մէջ. եւ թէպէտ պատմական իրողութեան չհամապատասխանեն, բայց ցոյց կու տան որ Հոս ալ հեղինակը աշխատած է հետեւողական եղանակով:

Բնականաբար կան քանի մը տպադրական կամ ձեռագրական տառասխալներ, զորս պէտք է ուղղել: Այսպէս թաղաւորներու շարքին Ջամասպի տրուած է Ը տարի, որ պէտք է կարդալ Բ, նման ուրիշ տեղ հանդիպած նոյն տառասխալին (հմտ. Նիկանոր ԼԸ փոխանակ ԼԲ-ի: Տե՛ս էջ 7): Իսկ բիւզանդական կայսրներու շարքին ուղղելի է նախ Անաստասի ԽԵ տարիները եւ ընել ԻԵ, ինչպէս համեմատական հաշիւն ալ կը պահանջէ: Պէտք է լրացնել Լեւոնի տարիները, որոնք չեն նշա-

87. Երկու տարի պակաս կը հաշուենք, քանի որ նախորդ ցուցակին մէջ արդէն հաշուի առնուած էին անոնք: Նոյնը Ոմերիոսի համար:

նախուած, հետեւցնելով համեմատական հաշուէն, այն է ԺԴ տարի: Ուղղելու է Զենոնի անունը՝ Լեւոնի. «Եւ ի միւստւմ ամի մեւս Զեմոն (իմա Լեւոն) ամ մի»: խօսքը Փոքր Լեւոնի մասին է, որ մէկ տարի միայն թաղաւորեց: Հեղինակը մեւս Լեւոն կը կոչէ, որովհետեւ իրմէ առաջ կար Մեծն Լեւոն, պարագայ մը որ չի յարմարիր արդէն Զենոնի, քանի որ մէկ Զենոն եղած է:

Այս ուղղելի սխալներու կողքին պիտի մատնանշենք պատմական այլ սխալներ, զոր հեղինակը դործած է համեմատական տախտակը կազմած միջոց: Այսպէս սխալիկ թաղաւորներու շարքին Վաղարշ եւ Պերոդ արքաներու կարգը փոխած է. արդարեւ պատմականօրէն նախ Պերոդ թաղաւոր եղած է եւ ապա Վաղարշ: Պերոդի տուած է խճ տարիներ՝ փոխանակ ի՛նչ-ի. ասիկա ձեռագրական սխալ մը չէ, քանի որ համեմատական հաշուին մէջն ալ 48 տարուան շրջանը կ'ենթադրուի: Բիւզանդական կայսրներու շարքին ալ նման սխալ վերագրում կայ փոքր Թէոդոսի, որուն կը տրուի ԻԲ տարիներ, փոխանակ խճ-ի: Աս ալ զրչադրական սխալ մը չէ, քանի որ համեմատական հաշիւը 22 տարիներ կը պահանջէ եւ ոչ աւելի: Եւ եթէ ուղէինք ուղղել Երկու սիւնակներու մէջ նշուած այս զոյգ սխալները, երկու աղբերու թաղաւորներու համեմատական զուգադիպումները իրարմէ քառասուն տարիով պիտի հեռանային. ուրեմն սխալը կը վերաբերի բուն հեղինակին, որ համեմատական տախտակը կազմած է: Երկրորդ մեծ սխալը, որ նախորդ գլուխին մէջն ալ նշեցինք, Բիւզանդիոնի եւ Հռոմի ժամանակակից կայսրներու անունները իբրեւ իրարու յաջորդ թաղաւորներ նշանակելը եղած է: Արդարեւ ինչպէս Ոնորիոսի եւ Արկադէոսի համար ըսինք թէ ժամանակակից երկու եղբայրներ էին, որոնց միջեւ կայսրութիւնը բաժնուեցաւ, եւ Արկադէոս Բիւզանդիոնի վրայ իշխեց (395-408) եւ Ոնորիոս Հռոմի վրայ (395-423), այսպէս Թէոդոս Բիւզանդիոնի կայսր էր (408-450), իրեն ժամանակակից ունենալով Հռոմի մէջ Կոստանդիաս (421) եւ Վաղենտինոսը (424-455), որոնք մեր ցանկին մէջ Թէոդոսի յաջորդ նշանակուած են: Նոյնը ըսելու ենք Բիւզանդիոնի հետեւեալ չկայսրներու համար. Մարկիանոսի (450-457) եւ Լեւոնի (457-474), որոնց ժամանակակից եղած են Հռոմի մէջ՝ մեր ցանկին մէջ յիշուած, Անթիմոս (467-473) եւ Ուլիմպոս (474): Գալով Նարիկիոսս եւ Վուսինոս անուններուն՝ ասոնք անծանօթ կը թուին ըլլալ, եթէ առաջինը Մաքսիմոս չէ, որ 456ին Հռոմի կայսր ընտրուած է եւ նոյն տարին սպանուած: Վուսինոս անունն ալ կրնայ վարանոսն ըլլալ կամ Ռուլիոս, որոնք երկուքն ալ այս շրջանին Հռոմի մէջ հիւպատոսներ եղած են: Սակայն մեզի ծանօթ աղբիւրներու մէջ նման անուններով կայսրներ չեն յիշատակուիր: Ամէն պարագային՝ երկանուն ցանկին յօրինողը պատմական այնպիսի աղբիւր մը ունեցած է ձեռքի տակ, որ շատ հետաքրքրական է եւ Արեւմտեան կայ-

սրութեան մասին՝ տակաւին անծանօթ տեղեկութիւններ կը պարու- նակէ: Այսպիսի պատմական աղբիւրներ դոյուլթիւն ունէին է. դա- րուն: Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի հրատարակած «Անանուն ժամանա- կադրութեան» այն մասին մէջ՝ որ Անդրէասի վերագրուած է, ու- նինք պարսիկ եւ հռոմայեցի թագաւորներու ցանկեր⁸⁸: Երբ հա- մեմատենք պարսիկ թագաւորներու Անդրէասեան ցանկը մեր քննա- ծին հետ՝ նմանութիւնը ամենայայտնի կը տեսնուի: Երկուքն ալ Ար- տաշտրուի կը սկսին, անոր վերագրելով յիսուն տարի ու կը վերջա- ցեն մին Խոսրով (628), իսկ միւսը Յազկերտ վերջին թագաւորով (651): Միակ տարբերակը Պերոզ եւ Վաղարշ թագաւորներու կարգն է, որ Անդրէասի ցանկին մէջ իր տեղն է, իսկ Սերէոսի մօտ, ինչ- պէս ըսուեցաւ, նախ Վաղարշ եւ ապա Պերոզ դրուած է հակապատ- մականօրէն:

Գալով հռոմէական կայսրներու ցանկին՝ Անդրէասինը կը սկսի Տիրերիսէն ու կը հասնի Երակղիս (641): Այս ցանկն ալ բիւզանդացի կայսրներու հետ կը յիշէ նաեւ Հռոմի մէջ զահակաւոյ կայսերակից- ները: Եւ որովհետեւ ցանկը շարունակաբար դրուած է, առանց նշե- լու թէ ո՛վ որուն ժամանակակից է, շատ բնական պիտի ըլլայ որ է. դարուն համեմատական ցուցակ մը յօրինողը իրարու յաջորդներ կար- ծէ Բիւզանդիոնի եւ Հռոմի կայսերակիցները:

Այս մեր վերլուծումէն կը հետեւցնենք թէ Սերէոսի Պատմութեան Գ. եւ Դ. դրութիւնները կամ եռանուն եւ երկանուն ցանկերը յօրինողը միեւնոյն անձն է եղած. ու այդ անձը առ նուազն է. դարէն ետքը ապրած է, քանի որ ցանկերը կը հասնին մինչեւ 652 թուական: Ուստի բոլորովին անընդունելի է Սերէոսի Գ. դրութիւնը, որ Վռամշապուհ թագաւորի եւ Հայոց թագաւորութեան վախճանով կը փակուի, վե- րագրել Ե. դարու հեղինակի մը, ինչպէս ըրած է Հ. Ն. Ակիւնեան⁸⁹, նոյն իսկ Եղնիկ երէցի անունին կապելով զայն: Ե. դարուն ոսեւէ հե- ղինակ պիտի չկարենար Ոնորիոս կայսրը Արկադէոսի յաջորդ դնել, ինչպէս ըրած է եռանուն ցանկը, ուր մնաց թէ ան Եղնիկն ըլլար. երբ Մ. Խորենացին անգամ, աւելի ուշ ապրելով հանդերձ, գիտէ թէ Ար- կադէոս եւ Ոնորիոս եղբայրները, մին Բիւզանդիոյ եւ միւսը Հռոմի թագաւորներ եղած են⁹⁰:

Եւ քանի որ ըսինք թէ եռանուն եւ երկանուն ցանկերուն յօ- րինողը հետեւած է որոշ ծրագրի մը, իր համեմատած երեք ազգե- րու թագաւորներուն տարիները գուզահաւասար կերպով 225 տարի-

88. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յօրինեալ յէ. Դարու ի հնագոյն ժամանա- կագրաց, հրտ. Հ. Բ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1904, էջ 26-30:

89. Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ, Նկարագիր կարգաց ի բանից եզմկան երիցու, Հանդ. Ամս. ՄԱ (1937), էջ 528:

90. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Գ. ԽԱ:

ներու հասցնելով եւ ապա յաջորդ երկանուն ցանկին մէջ 277 տարիներու, յայտնի է թէ՛ միեւնոյն այս հեղինակն է, որ զործած է այն խոշոր սխալը՝ որով իրարու յաջորդ նկատած է Բիւզանդիոնի եւ Հոմի կայսերակիցները։ Ասիկէ՝ առաջ եկած են համեմատական տախտակին բոլոր հակաժամանակական տուեալները, որոնք ունէ կերպով չեն կրնար ուղղուիլ՝ առանց յօրինուած ցանկը ֆնջելու եւ նոր մը կազմելու։ Այս սխալին առիթ կամ առաջնորդ եղած պէտք է ըլլայ ի. դարու յօրինուած Անդրէասեան ցանկին նման աղբիւր մը, ուր Բիւզանդիոնի եւ Հոմի կայսերակիցները յաջորդաբար օրինակուած էին։

ՍԵԲԷՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԶՈՐՍ ԳԼՈՒԽՆԵՐՈՒ ԻՐԱՐՈՒ ՀԵՏ ՈՒՆԵՑԱԾ ԱՂԵՐՍՈՂ

Ըսինք թէ առաջին երկու գլուխները, իբրեւ միեւնոյն նիւթի չաբունակութիւն, ամբողջութիւն մը կը կազմեն ու կը զատորոշուին յաջորդ երկու գլուխներէն՝ թէ՛ նիւթով եւ թէ՛ դրական տեսակով. այս երկու վերջին գլուխներն ալ իրարու միացած ամբողջութիւն մըն են եւ միեւնոյն հեղինակի զործ։ Ասոնք կը պարունակեն Սասանեան հարստութեան սկզբնաւորութենէն սկսեալ մինչեւ անոր վախճանը հասնող երեք աղբիւրու, Պարսից, Հռոմէայեցւոց եւ Հայոց, թաղաւորներու ժամանակադրական ու համեմատական ցուցակը։ Բնական է քննել թէ ի՞նչ աղբիւր ունին այս երկու տեսակ գրութիւնները, մին դուռտ պատմական բնոյթով ու շարահիւսութեամբ, միւսը դուռտ ժամանակադրական տախտակի ձեւով կազմուած։ Երկու տեսակի նիւթեր, որոնք Սեբէոսի Պատմութեան սկիզբը ղետեղուած են՝ իրարու յաջորդելով չորս գլուխներու մէջ։

Նախ ըսենք թէ երկրորդ գլուխը կը կապուի երրորդին այնու որ՝ մին կը վերջանայ պարթեւ եւ հայ Արշակունի թաղաւորներու ցանկերով, իսկ միւսը կը սկսի ու կը շարունակուի անոնց յաջորդող Սասանեան հարստութեան թաղաւորներու ցանկերով։ Պարթեւ եւ հայ Արշակունի թաղաւորներու ցանկերը շարադրուած են առանց իրարու հետ համեմատութեան դրուելու, քաջ զատ զատ կը նշուին իւրաքանչիւր թաղաւորի գահակալութեան տարիները, սկսեալ Արշակ մեծէն մինչեւ Արտաւան, պարթեւ վերջին թաղաւորը։ Մինչ Գ. գլուխին մեջ համեմատութեան դրուած են պարսիկ, հռոմայեցի եւ հայ թաղաւորները։ Ասիկէ զատ Գ. եւ Դ. գլուխներու մէջ կը թուարկուին Սասանեան հարստութեան պատկանող թաղաւորներու շարքը, սիւսեալ Արտաշիւրէն, որ Արտաւան թաղաւորը սպաննելով՝ անոր գահը զբաւեց, մինչեւ Յաղկերտ Գ., Սասանեան հարստութեան վերջին թաղաւորը։ Ուրեմն պարսկական պետութեան ամբողջական պատ-

մուծվելը կը ներկայացուի այս երեք զլուխներու մէջ, սկսեալ Ն. Բ. 250 թուականէն մինչեւ Յ. Բ. 652 թուականը:

Բ. զլուխի վերջաւորութեան կը նշուի Պարթեւ հարստութեան տեւողութիւնը այսպէս. «Եւ լինին ամենայն ամբ Պարթեւաց տէրութեանն ամբ ԾՀԳ (573)»⁹¹ որ, ինչպէս ըսինք, պէտք է ուղղել ՆՀԳ-ի (474): Որովհետեւ Արշակ Մեծի ապստամբութիւնը տեղի ունեցաւ Ն. Բ. 250 թուականին՝ ըստ Բ. զլուխի տուեալներուն, եւ Արտաւանի մահն ալ Յ. Բ. 224 թուականին: Իսկ Գ. զլուխին վերջաւորութեան ալ ունինք Սասանեան հարստութեան տեւողութեան համադումար տարեթիւը այսպէս. «Յերկոստասն ամի Կոստանդին եւ ի Ի-երորդ ամի Իսմայելացոց տէրութեանն՝ բարձաւ տէրութիւնն Պարսից, որ կալաւ ԵԼԲ ամս»⁹²: Հոս ալ պէտք է ուղղել ՆԻԸ (428), քանի որ Արտաշիր 224ին դահը գրաւեց, իսկ Յաղկերտ Գ. 652ին սպաննուեցաւ:

Արշակ Մեծի ապստամբութեան թուականը Սեբէոսի Պատմութեան Բ. զլուխին համաձայն տեղի կ'ունենայ Աղեքսանդր Մեծի մահէն վաթսուներմէկ տարի ետք. «Յետ մահուան Ալեքսանդրու կայսեր Մակեդոնացոց ծառայեցին Պարթեւ Մակեդոնացոց ամս ԿԱ»⁹³:

Սակայն Աղեքսանդր Մեծ վախճանած է 321ին Ն. Բ. և վաթսուներմէկ տարի ետք՝ կը հասնինք Ն. Բ. 270 թուականին: Բայց հոս մեր հեղինակը նկատի առած է Սելեւկեան թուականը, որուն սկզբնաւորութիւնը 312ին է. ուստի Արշակի ապստամբութիւնը կ'էյնայ Ն. Բ. 250 թուականին: Այս պարագան յայտնի կ'երեւի հեղինակին ըրած հաշուէն ալ. որովհետեւ յիշեալ վաթսունմէկ տարիները այսպէս կը հաշուէ. «Բանգի քաղաւորեաց Սելեւկիոս Նիկանովր ի Բաբելոն ամս ԼԸ (ուղղել ԼԲ): Անտիոքոս Սոտեր ամս ԺԹ: Անտիոքոս Թէոս ամս Ժ: Եւ յամի մետասաներորդի Անտիոքայ արքայի ապստամբեալ՝ ի բաց կացին Պարթեւ ի ծառայութենէ Մակեդոնացոց»⁹⁴: Արդ Անտիոքոսի դահակալութեան տարիներն են՝ Ն. Բ. 261-246, որուն տասներմէկերորդ տարին է Ն. Բ. 250 թուականը: Ուստի վերոյիշեալ ԾՀԳ (573) տարեթիւը, որուն ետք Պարթեւ Արշակունի հարստութեան տեւողութեան համար՝ հարկ է ուղղել ՆՀԳ-ի Սեբէոսի Բ. զլուխի տուեալներու հիման վրայ: Այս սրբագրութեամբ կ'ունենանք պատմական ուղիղ տարեթիւը: Բայց կը մնան ուրիշ սխալներ, այն է ներկայացուած ցանկին թաղաւորներու տարիներու համադումարը, որ ոչ ԾՀԳ-ի եւ ոչ ՆՀԳ-ի կը համապատասխանէ, այլ ԾԲ-ի: Այս սխալը հաւանաբար արդիւնք է օրինակութեան ընթացքին հայկական տառերով նշուած տարեթիւերու միջեւ եղած շփոթութեան:

Գալով Սասանեան հարստութեան տեւողութիւնը արտայայտող

91. ՍԵՐԵՈՍ, Անդ, էջ 10: - 92. ՍԵՐԵՈՍ, Անդ, էջ 22: - 93. ՍԵՐԵՈՍ, Անդ, էջ 7:

94. ՍԵՐԵՈՍ, Անդ, էջ 7-8:

Համադոմար թիւին, հոս ալ սխալ նշանակուած է, ՇԼԲ փոխանակ ՆԻԸ-ի: Ինչ որ կ'երեւի Սեբէոսի ձեռագրին յատուկ սխալն է Ծ-ն, Խ-ի, Ը-Բ իրարու շփոթել: Արդարեւ Սասանեան Հարստութիւնը ըսկիզբ կ'առնէ Յ. Ք. 224 թուականին ու կը վախճանի 652ին, ուստի 428 տարուան տեւողութիւն կ'ունենայ: Պատմական այս իրողութեան կը Համապատասխանէ մեր սրբագրած ՆԻԸ (428) ընթերցումը եւ ոչ ՇԼԲ (532): Թէ Սասանեան Հարստութեան վախճանը 652ին դնելու ենք՝ Սեբէոսի Դ. գլուխին վերջաւորութեան բացատրութենէն կը հետեւցնենք. վստիկ հըն Սասանեան Հարստութեան վախճանը նշանակուած է Կոստանդին կայսեր ԺԱ. տարին եւ Իսմայէլացոյ տէրութեան քսաներորդին: Նոյնը աւելի մանրամասնօրէն կը դնենք Սեբէոսի Պատմութեան մէջ՝ ԽԶ. գլուխին, ուր կ'ըսուի.

«Իսկ գաւաքն Թետալաց կալեալ գՅագկերտ սպանին, որ կալալ զքագաւորութիւնն ամս Ի. եւ քարծաւ տէրութիւնն Պարսից եւ ազգին Սասանայ, որ կալալ զքագաւորութիւնն ամս Շիսի»⁹⁵:

Թոլմաս Արծրունի պատմիչն ալ, շատ հաւանաբար քաղելով Սեբէոսի Պատմութենէն, կը կրկնէ.

«Եւ փայտալ Յագկերտ յերեսաց նոցա (Իսմայելացոյ) եւ ոչ կարաց նաղապրել, քանզի հասին գհետ նոցա մերձ ի սահմանս Քուշանաց եւ կոտորեցին զամենայն զօրս նոցա եւ փայտուցեալ նա անկաւ ի զօրն Թետալաց, որ էին եկեալ նմա յօգնականութիւն, որ եւ սպանին զնա հրամանալ Իսմայելի, կալեալ զքագաւորութիւնն ամս քսան: Եւ յայնմ հետէ քարծաւ տէրութիւնն Պարսից եւ ազգին Սասանայ, որ տեւեաց ամս Շիսի»⁹⁶: Երկու պատմիչներու վկայութեան մէջ դտնուող ՇԽԲ տարեթիւը՝ յայտնի սխալագրութիւն է, քանի որ ոչ պատմական իրողութեան կը Համապատասխանէ եւ ոչ ալ եռանուն եւ երկանուն ցանկերու մէջ ներկայացուած Սասանեան թագաւորներու դահակալութեան տարիներու Համադոմարին: Եւ նկատի առած Սեբէոսի ձեռագրին մէջ երեւան եկող քանի մը տառերու շփոթութիւնը, ինչպէս են Ծ-ն, Խ-ի, Բ-Ը, պէտք է հետեւցնենք թէ ՇԽԲ տարեթիւը Հարկ է ուղղել ՆԻԸ-ի (428): Ասով կ'ունենանք պատմական ուղիղ տարեթիւը, որ կ'արտայայտէ Սասանեան Հարստութեան տեւողութիւնը, սկսեալ 224 թուականէն մինչեւ 652, Յագկերտ Գ. վերջին թագաւորն սպանութեան տարին: Արդի պատմագէտներու մօտ Սասանեան Հարստութեան վախճանը 637 թուականին կը դրուի, զայն կապելով Տիգրան մայրաքաղաքին զրաւումին: Բայց մեր պատմիչները իրաւամբ զայն կապած են Յագկերտի սպանութեան, որ տեղի ունեցաւ,

95. ՍԵԲԵՈՍ, Ամշ, էջ 140:

96. ԹՈՎՄԱՍ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերսբուրգ, 1887, էջ 115:

Կոստանդին կայսեր (642–668) ԺԱ. տարին եւ Իսմայելացուց տէրու-
թեան քսաներորդին, որուն սկզբնաւորութիւնը՝ մեր հեղինակը հա-
ւանարար կը հաշուէ Մահմէտի մահէն (632)։ Անշուշտ պիտի առար-
կուի թէ այս սրբադրութիւնը կրնայ զօրել Սերէոսի Պատմութեան
ՈՁ. դրուխին ընթերցումին եւ անկէ կախում ունեցող Թովմաս Ար-
ծրունիի Պատմութեան, բայց ոչ Սերէոսի Դ. դրուխին համար, ուր
նոյն թուականը ՇԼԲ դրուած է։ Կը կարծեմ թէ այս վերջին ընթեր-
ցումը արդիւնք ըլլայ օրինակողի մը անուշադրութեան, որ վերջի-
շելով տոմարական ծանօթ ՇԼԲ թուահամարը, մեքենայաբար արտա-
դրած է փոխանակ ՇՈՒԲ-ի, որ իր բնագրին մէջ ունէր։

Ըսինք թէ այս սրբադրութեամբ կ'ունենանք պատմական իրողու-
թիւնը, բայց կը մնայ թագաւորներու ցանկին մէջ նշանակուած իւ-
րաքանչիւր արքայի տեւողութեան տարիներու համադրումը, որ
ոչ ՇՈՒԲ եւ ոչ ՆԻԸ տարիներու կը համապատասխանէ, այլ ՇԺԲ-ի։
Ասիկա արդիւնք է եռանուն եւ երկանուն ցանկերը կազմող հեղինա-
կին ունեցած աղբիւրին, ուր Սասանեան արքաներու դահակայու-
թեան տարիները սխալ նշանակուած էին, ինչպէս վերեւ ցոյց տուինք։

Մեր քննութեանէն երեւան ելաւ թէ Սերէոսի Պատմութեան Բ. եւ
Գ. դրուխներու միջեւ որոշ կապ մը կայ, քանի որ երկու դրուխներու
մէջ կը խօսուի յաջորդաբար Պարսից վրայ իշխող երկու հարստու-
թեանց վրայ, Պարթեւականին ու Սասանեանին։ Նման աղբիւր կը գրա-
նենք վանքերով նաեւ հայ Արշակունի հարստութեան վերաբերեալ ցան-
կը։ Հասնդի Բ. դրուխին վերջաւորութեան, բացի պարթեւ Արշակու-
նի թագաւորներու ցանկէն, նոյն ձեւով հայ Արշակունիներու ցանկ
մը եւս կայ, որ կը սկսի Արշակ Փոքր, Հայոց թագաւորէն, ու կը
հասնի Պապ թագաւոր, նշանակելով իւրաքանչիւր թագաւորի դահա-
կայութեան տարեթիւն ալ։ Սակայն հոս բացակայ է հայ Արշակունի
հարստութեան տեւողութիւնը արտայայտող թիւը, որուն պիտի ըս-
տաւորէր, ինչպէս պարթեւ Արշակունի հարստութեանը նշանակուած
է։ Բայց ահա Գ. դրուխին վերջաւորութեան կը գտնենք զայն՝ հետեւ-
եալ բացատրութեամբ. «Բաքմաւ քաղաքութիւնն Հայոց, որ տեւ-
եաց ամս ՆԵ, եւ վախճանեացաւ եւ վնասեացաւ»⁹⁷։

Պրոկոպիոս, որ Հայոց Պատմութեան գրքէն քաղելով, ինչպէս
ինք կ'ըսէ, մէջբերած է հայ Արշակունի թագաւորներու սկզբնաւո-
րութեան պատմութիւնը, այն ձեւով որ ան կը պատմուի Սերէոսի Բ.
դրուխին մէջ, միեւնոյն տեղը կը գրէ նաեւ. «Սոքա (հայ Արշակունի
թագաւորները) ամս հինգ հարիւր պահեցին զեղբայրութիւն ազգա-
տոհմին իւրեանց»։ Ակինեան այս խօսքերուն մէջ կը համարի տեսնել
Սերէոսի Գ. դրուխին վերջաւորութեան գտնուող ակնարկը, որ ինք

իրաւամբ ՆԵ-ը կը փոխէ ՇԵ-ի, նման վերեւ եղած սրբադրութիւններուն: Ան աւելի առաջ ալ երթալով, կը կարծէ Պրոկոպիոսի այս ահնարիկէն հետեւցնել թէ յիշեալ տեղեկութիւնը ինք զտած կամ կարդացած ըլլայ Հայոց Պատմութեան հայերէն թարգմանութեան մէջ, քանի որ սոյն վկայութիւնը կը գտնուէր Սեբէոսի Գ. գլուխին մէջ, որ ըստ Ակիմեանի պէտք էր Ե. դարուն կազմուած ըլլար⁹⁸: Դժուարին է ընդունիլ նման հետեւանք, քանի որ տեսանք թէ Գ. եւ Դ. գլուխները միաժամանակ եւ միեւնոյն հեղինակէն կազմուած են եւ առ նուազն է. դարու կէսին: Մինչ աւելի բնական է մտածել թէ Սեբէոսի Գ. գլուխի վերջաւորութեան եղած հայ Արշակունի հարստութեան տեւողութիւնը արտայայտող բացատրութիւնը գտնուած ըլլայ նախապէս Բ. գլուխին վերջաւորութեան, որ իր բնական տեղն էր. եւ է. դարու հեղինակը անկէ օգտուելով փոխադրած իր կազմած ցանկին վերջաւորութեան:

Եւ քանի որ Սեբէոսի Պատմութեան Ա. եւ Բ. գլուխներու նիւթը Փաւստոս Բիւզանդացի պատմադրին վերադրելի են, ինչպէս ըսինք նախապէս, բնական է հետեւցնել թէ Փաւստոսի համար հայ Արշակունի հարստութեան վախճանը տեղի ունեցած նկատուի Պապ Թադաւորով, որովհետեւ անոր երկու որդիներուն օրով Հայաստան երկուքի բաժնուեցաւ ընդ մէջ Բիւզանդական եւ պարսկական պետութիւններու: Արգէն նոյն պատմադիրը իր դիրքն ալ այս գէպըով վերջացուցած պահուն կը զրէր. «Նուաղեաց, բաժանեցաւ, ցրուեցաւ քագաւորութիւնն Հայոց, պակասեաց յիւրմէ մեծութեմն յայն ժամանակս եւ յայայ»⁹⁹: Որուն շատ կը նմանի Սեբէոսի Գ. գլուխին վերջաւորութեան բացատրութիւնն ալ. «Բարձաւ քագաւորութիւնն Հայոց, որ տեւեաց ամս ՆԵ (ուղղել ՇԵ). եւ վախճանեցաւ եւ վրձնառեցաւ»¹: Բացատրութիւն մը, որ մեր կարծիքով պէտք էր գրանուած ըլլալ Սեբէոսի Բ. գլուխին վերջաւորութեան, ուր կը գտնուի ներկայիս հայ Արշակունի թագաւորներու ցանկը, եւ անկից անցած ըլլայ Գ. գլուխին վերջաւորութեան² է. դարու հեղինակին ձեռքով:

Այս կարծիքին երկրորդ փաստ մըն ալ կը կարծենք քաղել ՇԵ (505) տարիներու հաշիւէն: Արդարեւ հիմնուած Սեբէոսի Բ. գլուխին տեղեկութիւններու վրայ, հայ Արշակունի թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը պէտք է դնել Ն. Ք. 121 թուականին, որուն վրայ աւելցնելով 505 տարիները կը հասնինք Յ. Ք. 384 թուականին, որ պատմութեան մէջ նկատուած է Հայաստանի երկուքի բաժանման

98. Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ, Սեբէոսի «Ժամանակագիրն» եւ Փ. Բիւզանդեայ Ա. Պատմութիւնը, Հանդ. Ամս. ԾԲ (1938), էջ 43-55:

99. Փ. ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Զ., Ա. (Վենետիկ, 1933, էջ 266):

1. ՍԵԲԵՈՍ, Անդ, էջ 19:

Թուական²։ Արդարեւ Սեբէոսի Բ. գլուխին մէջ Հայ Արշակունի առաջին Թագաւորը, Արշակ Փոքր, կը Թագաւորէ իր Հօր Արշակ Մեծի 129րդ տարին։ «Արդ քաղաւորէ Արշակ Փոքրն կռիւցեալ յամի հարիւրերորդի քսան եւ իններորդի քաղաւորութեանն Արշակայ հաւր իւրոյ ի վերայ Հայաստան երկրի»³։ Հոս նշանակուած 129րդ տարին հարկ է նկատենք Պարթեւ հարստութեան սկզբնաւորութենէն առնուած Թուական մը եւ ոչ թէ Արշակի Թագաւորութեան այսքան երկար տեւողութիւն արտայայտող սխալ տարեթիւ մը։ Վասնզի, ինչպէս ըսինք, բոլոր պարթեւագոյի Թագաւորները Արշակ անունը կը կրէին, եւ Սեբէոսի քով քանի մը Թագաւորներու դործեր վերագրուած են միշտ Արշակ Մեծի։ Մեր ըսածը կը փաստուի նաեւ Եւսեբիոսի Գրոնիկոնին տուած տեղեկութենէն ալ։ Արդարեւ երբ Սեբէոսի Բ. գլուխին մէջ նկարագրուած Արշակի պատերազմը ընդդէմ Սելեւկիոսի՝ Համեմատենք Եւսեբիոսի Գրոնիկոնին մէջ պատմուածին հետ, կը տեսնենք որ Սեբէոսի մօտ այդ պատերազմը նշանակուած է «Յամի հարիւրերորդի քսաներորդի ութերորդի քաղաւորութեան իւրոյ»⁴։ Իսկ Եւսեբիոսի մօտ. «Ի չորրորդում ամի 162րդ Ողիմպիադին»⁵։ Ողիմպիադներու Թուականով 162րդին չորրորդ տարին կը համապատասխանէ Ն. Ք. 121 Թուականին։ Այս Թուականին եղած պատերազմը Արշակի Թագաւորութեան 128րդ տարին է, ըստ Սեբէոսի Բ. գլուխին. ուստի Արշակի Թագաւորութեան սկիզբը կը նշանակայ Պարթեւներու ապստամբութեան Թուականին հետ, որ է 250 Ն. Ք.։ Հետեւաբար Հայ Արշակունի առաջին Թագաւորին դահակալութեան թրւականն ալ, ըստ Սեբէոսի Բ. գլուխին վիպութեան, պէտք է դնել 121 Ն. Ք. (250-129 = 121)⁶։

Արդ քանի որ ցոյց տուինք թէ Սեբէոսի Բ. գլուխին պարունակութիւնը փաւստոս Բիւղանդացիին կը պատկանի, որ իր Պատմութիւնը կը փակէ Արշակունեաց հարստութեան վախճանով՝ ճիշտ այն բացատրութեամբ որ կը յիշեցնէ Սեբէոսի Գ. գլուխի վերջաւորութիւնը. «Նուադեաց, քաժանեաց, ցրուեցաւ քաղաւորութիւնն Հա-

2. ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ, Բաղաճական վերաբերութիւններ ընդ մէջ Հայաստանի եւ Հռովմայ, Վենետիկ, 1912, էջ 317-320։ 3. ՄԱՆԱՆԻԱՆ, Քննական տեսութիւն Հայ ժողովուրդի Պատմութեան, Երեւան, 1957, Բ., էջ 232-233։

3. ՍԵՔՆՈՍ, Անդ, էջ 10։ 4. ՍԵՔՆՈՍ, Անդ, էջ 9։ 5. ԵՍԵԲԻՈՍ, Գրոնիկոն, էջ 350։

6. Հ. Ն. Ակինեան վերոյիշեալ տեղը (տես մեր ծանօթ. Թիւ 98) Արշակի դահակալութեան Թուականը Ն. Ք. 95ին դրած է, առանց բացատրելու այդ Թուականին ընտրութեան պատճառը։ Կ'ենթադրենք թէ ան իր մեկնակէտը առած ըլլայ Յ. Ք. 409 Թուականէն, որ ըստ իրեն Վռամշապուհի Ը. տարին պէտք է նկատուի, ինչպէս Սեբէոսի Գ. գլուխը կը նշանակէ. «Եւ անկէ հանելով 605 տարիները հասած է Ն. Ք. 95 Թուականին։ Բայց ասիկա չի համապատասխաներ ոչ պատմական իրողութեան եւ ոչ ալ Սեբէոսի Բ. գլուխի տուեալներուն, այլ միայն Գ. գլուխին, որուն հեղինակութիւնը շատ խախտու է։

յոց» (Փաւստ. 2, Ա): «Բարձաւ քաղաւորութիւնն Հայոց, որ տեւեաց ամս Շե եւ վախճանեցաւ եւ վնասեցաւ» (Սեբ. Գ, էջ 19):

Այս զէպը տեղի կ'ունենայ 384ին Յ. Ք.:

Սոյն թուականին ճշտիւ կը հասնինք ընդունելով Պրոկոպիոսի վկայութիւնը թէ հայ Արշակունի թագաւորները հինգ հարիւր հինգ տարի շարունակեցին իրենց կենսակցութիւնը Պարթևներու հետ: Վկայութիւն մը, որ Պրոկոպիոս քաղած էր Հայոց Պատմութենէն: Ուրեմն այդ տարեթիւը, իբրեւ հայ Արշակունի հարստութեան տեւողութիւն, արտայայտուած էր անոր ձեռքին տակ եղած Հայոց Պատմութեան մէջ, որ ինչպէս տեսանք Սեբէոսի այժմեան Բ. զլուխին *Սեբէոս կը պատմուի թէ: Ուստի երբ կը կարգանք Սեբէոսի Գ. զլուխին վերջաւորութեան «Բարձաւ թագաւորութիւնն Հայոց, որ տեւեաց ամս Նե (ուզդէլ Շե) եւ վախճանեցաւ եւ վնասեցաւ»*⁷. իրաւունք ունինք եղբակացնելու թէ այս բացատրութիւնը կը դառնէր Սեբէոսի Բ. զլուխին մէջ Արշակունի հարստութեան ցանկին վերջաւորութեան, եւ Պրոկոպիոս անկէ առած է: Եւ թէ Ն. Ք. 121 թուականին վրայ աւելցնելով 505 տարիները կը հասնինք Յ. Ք. 384 թուականին, որ է Հայաստանի երկուքի բաժանման տարին, եւ ըստ Փաւստոս Բիւզանդացիի՝ հայ Արշակունի թագաւորութեան վախճանը:

Կը մնայ նկատելիք մըն ալ հայ Արշակունի ցանկին վրայ. այսինքն, ինչպէս պարթեւ Արշակունի ցանկին համար ըսինք, սրբազան լով հանդերձ համազումար տարեթիւը՝ ցանկին տուած իւրաքանչիւր թագաւորի դահալալութեան տարիներու գումարը չի համապատասխաներ ոչ Նե եւ ոչ Շե տարիներու, այլ ՈժԴ-ի (614): Այս խոշոր տարբերակը արդիւնք է, կը համարեմ, ցանկին մէջ յետագային մը տարբերակը արդիւնք է, կը համարեմ, ինչպէս են Արշամ եւ Արգար թագաւորներու անուններու, որոնք Խորենացիէն ստեղծուած են: Արգարեւ մեր Պատմահայրը Եղեալիոյ թագաւոր, Արգար Ուգամայ, որդի Մանուէլի, կը հայացնէ, զայն առաջին հայ քրիստոնեայ թագաւոր նկատելով: Ու գաւայ, որ քուլս կը նշանակէ, Խորենացիի համար եղած է Արջամ, որմէ Արշամ հայ անունը առաջ բերած է, զոր կը տեսնէր հաւանաբար Արշամաշատ քաղաքի անուան մէջ: Սեբէոսի Բ. զլուխին ցանկին մէջ՝ Արշամ քսան տարի, իսկ Արգար երեսուն եւ ութ տարի թագաւորած են, ինչպէս Մ. Խորենացիի մօտ⁸: Ասկէ զատ կան կամ կրկին հաշուած թագաւորներ կամ ալ հայկական տառերով նշանակուած տարեթիւերու մէջ սխալագրութիւններ, որոնցմով կը բացատրուի այն խոշոր տարբերակը որ ստեղծուած է ընդմէջ 505 տարուան նախնական թիւին եւ 614 տարիներու ներկայ համազումարին:

7. Սեբէոս, Անդ, էջ 11: Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Բ., ԻԴ, ԻԵ, ԼԳ:

8. Սեբէոս, Անդ, էջ 17:

Սերէոսի Գ. զլուխին հեղինակը օգտագործած է նաեւ փաւստոս Բիւզանդացիի Պատմութեան Գ. դպրութիւնը, ուր կը պատմուի Տիրան թագաւորի ունեցած պատերազմը ընդդէմ Ներսէհի, Պարսից արքային: Ահա այն հատուածը Սերէոսի Գ. զլուխին մէջ. «Յամին ժիւերորդի Տիրամայ, եւ էւրորդի ամի Ներսէհի արքային Պարսից, եւ Ա. ամի Կոստանդի եւ Կոստասայ, որդւոց Կոստանդիանոսի բարեպաշտի Հոովմայ՝ եկն ի վերայ նորա ի Բասեան գաւառի, ի գեաւղն Յոսիայ, մինչ դարձուցանել նմա զՏիրան արքայ ամենայն գերութեամբն հանդերձ, եւ գորդի նորա Արշակ քաղաւորեցուցանել եւ արձակել ի Հայս»⁹: Պատմական այս եղելութիւնը իր տեղագրական մանրամասնութեամբ կը դառնուի միայն փաւստոսի մօտ¹⁰: Սերէոսի Գ. զլուխին հեղինակը ուրեմն աչքի առջեւ ունեցած է այս տեղիքը:

Աւելի հետաքրքրական է հետեւեալ դէպքին ըննութիւնը: Կարոս կայսեր եւ անոր որդիներու սպանութեան մասին խօսելով Սերէոսի Գ. զլուխին հեղինակը կը գրէ. «Յամին ԽԼԷրորդի Խոսրովայ, ժԼԱրտաշրի, մինչ արքայ Խոսրով ի Միջագետս էր, Կարոս կայսր գումարէ ամբոյս գաւրաց բազմաց եւ դիմէ ի վերայ արքային Խոսրովայ: Անտի ահապարեալ ընդդէմ նորա ելանէ Կոռնակ, սպարապետ Մեծին Խոսրովաւ, հաւրն Տրդատայ: Ասեմ գտանէ յերկարեալ գամս կենացն ձկ, եւ ունի ի ժամ մահուանն զհերս եւ գաչս եւ զսեղիս եւ զգարուքիւնն մանկութեանն: Եւ ապա ժամ եղիւ պատերազմ մեծ ի մէջ Խառնուն եւ Ուռնայի. հարկանեմ եւ վանեմ զգաւրն Յունաց, եւ մեռանի Կարոս ի պատերազմին հանդերձ միով որդւովն Կարինոսիւ»¹¹:

Պատմական այս դէպքը ուրիշ աղբիւրներու մէջ չունինք այն ձեւով որ հոս կը պատմուի: Ուսկի՞ց ուրեմն քաղած է Սերէոսի Գ. զլուխին հեղինակը, որ ամէնէն կանոնի է. դարու կէսին կրնար գրած ըլլալ: Տեսանք թէ այդ դարուն զոյութիւն ունէր Անանուն Ժամանակագրութիւն մը, որուն մէկ մասը Անդրէասի վերագրուած է: Այս մասին մէջ Կարինոսի համար գրուած է. «Եւ Կարինոս սպանաւ ի պատերազմին Կորնակայ»¹²: Նոյն բանը կը գտնենք նաեւ Եւսեբիոս Կեսարացիի Գրոնիկոնին մէջ. «Ի Կարայ վախճանելն ի Միջագետս, Նովերիանոսի առ նովաւ լինէր սպանանել ի Թրակ, եւ Կարինոսի նոյնպէս ի Կորնակայ պատերազմին»¹³: Երկու վկայութիւններու մէջ Կարինոս՝ Կարոս կայսեր որդին, կը սպանուի ի պատերազմին Կորնա-

9. ՍԵՐԵՆՍ, Անդ, էջ 19:

10. Փ. ԲԻԻՋԱՆԴԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Գ. ԻԱ:

11. ՍԵՐԵՆՍ, Անդ, էջ 28:

12. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, Անդ, էջ 28:

13. ԵՒՍԵԲԻՈՍ, Քրոնիկոն, Բ., էջ 302: Թէ Եւսեբիոսի մօտ եւ թէ Անդրէասի ժամանակագրութեան մէջ Կորնակ այսպէս գրուած է. մինչ Սերէոսի քով Կորնակ: Իւրաքանչիւրին ուղղագրութիւնը պահպանեմ:

կայ : Ուրեմն Սերէոսի Գ. զլուսին հեղինակը, որուն ծանօթ էր թէ՛ Անդրէասի վերադրուած ժամանակադրութիւնը եւ թէ՛ Մամիկոնեանց ցեղադրութեան Պատմութիւնը, որ Բ. զլուսին մէջն է, ուր կ'ըսուէր թէ խոսքով Մեծի օրով Հայաստան եկած էին երկու եղբայրներ Մամիկ եւ Կոնակ, հետեւցուցած է թէ Կոնակ կամ Կոռնակ խոսքով մեծի սպարապետը եղած ըլլայ, եւ Միջագետքի մէջ Կարոսի դէմ կռուած եւ սպաննած զինք ու իր որդին Կարինոսը : Այս երկու տարբեր վկայութիւններու մէջ յիշուած Կոնակ կամ Կոռնակ անուններուն մերձեցումէն ծագած է Գ. զլուսին՝ վերեւ բերուած պատմական տեղեկութիւնը, որ սակայն անհիմն է : Վասնզի Եւսերիոսի վկայութեան մէջ, որ աղբիւր եղած է Անդրէասի ժամանակադրութեան, Կարինոս կը սպաննուէր ի Կորնակայ պատերազմին եւ ոչ թէ հայրը, Կարոս : մինչ Սերէոսի Գ. զլուսին համաձայն այս վերջինն է որ զլուստորաբար կը մեռնի Կոռնակի պատերազմի տուն : Երկրորդ Եւսերիոսի Քրոնիկոնին Մահ իմֆնակալացն Հոռմայ զլուսին մէջ (Անդ, էջ 36-38) կը կարդանք. «Կարինոս սպանաւ ի Մարդեան կամ յԱրէսեան դաշտի» որուն համապատասխանն է վերի մէջբերութիւնը, Քրոնիկոնին վերջաւորութեանէն առնուած, այսինքն. «Եւ Կարինոսի նոյնպէս ի պատերազմին Կորնակայ» (Անդ, էջ 302) : Դժբախտաբար Եւսերիոսի Քրոնիկոնին յունական բնագիրը կորսուած ըլլալով, կարելի չէ ըստուղել թէ ինչ եղած էին սոյն վկայութիւններու յունարէնը : Բայց լատին թարգմանութեան հաստուածի մը մէջ կը կարդանք. Carinus occisus campo Margense (al. Martio), այսինքն Կարինոս սպանաւ ի Մարդեան կամ ի Մարտեան դաշտի : Բացատրութիւն մը որ մտածել կու տայ թէ յունարէնի մէջ հոս եղած ըլլայ յԱրէսեան դաշտի բացատրութիւնը, ինչպէս կռահած է Աւգերեան եւ իր թարգմանութեան մէջ դրած է. «Կարինոս սպանաւ ի Մարդեան կամ յԱրէսեան դաշտի (Անդ, էջ 38) : Արդ երկու լեզուներու բացատրութիւններն ալ, Մարտեան դաշտ լատիներէնի մէջ եւ Արէսեան դաշտ յունարէնի մէջ կը նշանակեն պատերազմի դաշտ. ուստի Եւսերիոսի վկայութեան համաձայն Կարինոս սպաննուած է պատերազմի դաշտի վրայ : Քանի որ Արէս յունական դիցարանութեան մէջ եւ Մարս լատինականին մէջ պատերազմի չաստուածներ են, որոնց անունէն կազմուած են վերի բացատրութիւնները արէսեան կամ մարտեան դաշտ : Կ'ենթադրենք թէ Եւսերիոսի Քրոնիկոնին Ե. դարու հայ թարգմանիչն ալ ուղելով անոր համապատասխան հայկական բացատրութիւն մը կիրարկել, դիմած ըլլայ հայ դիցարանութեան եւ թարգմանած ըլլայ վերի բացատրութիւնը ի Կորնակայ պատերազմին, Կոռնակ անունը հայ դիցարանութեան պատերազմի չաստուածը ներկատելով : Անոր դիցարանական անձնաւորութիւն ըլլալը կը վստահատէ Սերէոսի Գ. զլուսին բերած ժողովրդական աւանդութիւնը թէ

Կոռնակ 160 տարի ապրած եւ մահուան ատեն տակաւին մաղերն ու աչքերը եւ լսելիքը երիտասարդութեան ոյժը պահած ըլլան: Մովսէս Սորենացին ալ կը յիշէ Կոռնակ նահապետ մը, ինչ որ նշան է թէ հայ ղրեցարանութեան մէջ ծանօթ դէմք մըն էր ան: Բայց ինքն ալ պատմական անձնաւորութիւն կը կարծէ, անշուշտ Եւսեբիոսի Գրոնիկոնէն ազդուած, երբ կը գրէ. «Նոյնպէս եւ Կարինոս, որ ի վերայ Կոռնակայ չոգաւ յանապատ, ընդ որում էր եւ Տրդատ»¹⁴: Սորենացին ալ ուրեմն Կոռնակ հայկական ծանօթ անունն է տարուած՝ Եւսեբիոսի «ի Կորնակայ պատերազմին» բացատրութեան մէջ տեսած է հայ սպարապետի մը անունը. բայց ան իր ժամանակադրական տուեալներուն համեմատ դէպքը կապած է Տրդատի եւ ոչ Սորսովի, ինչպէս կ'ընէ Սերէոսի Գ. գլուխին հեղինակը: Այս վերջինն Մամիկոնեանց ցեղազրութեան պատմութեան ազդեցութեան տակ է, ուր կը կարդար թէ Սորսով Մեծի ժամանակ հայաստան եկան Մամիկ եւ Կոռնակ եղբայրները, որոնցմէ սերեցան Մամիկոնեան տոհմը: «Ուր եւ սերեալ բազմացան յոյժ եւ եղբն յազգ մեծ ի Մամիկոնայ եւ ի Կոռնակայ: Յայտնանէ այն է սպարապետ»¹⁵: Ակինեան կ'ուղղէ. Յայտմ տանէ յառնէ սպարապետ¹⁶: Իսկ Ագոնց՝ այս հասուածին կը կապէ Սերէոսի Գ. գլուխին՝ վերեւ մէջըրեւած վերջալուծիւնը ամբողջութեամբ¹⁷:

Ասիէ ալ պիտի հետեւցնենք թէ Սերէոսի Գ. եւ Գ. գլուխներու հեղինակը կը ճանչնար Բ. գլուխին նիւթը եւ անոր ազդեցութեան տակ ստեղծած է Սորսով Մեծի սպարապետ մը յանձին Կոռնակայ, որ Միջագետքի մէջ Կարոսի դէմ կռուած եւ սպաննած ըլլայ զինք ու անոր որդին Կարինոս:

Անցնինք տեսնելու ուրիշ քանի մը պատմական տեղեկութիւններ ալ, զորս Սերէոսի Գ. գլուխին հեղինակը իր ցանկին մէջ ազուցած է՝ քաղելով զանազան աղբիւրներէ: Այսպէս ունինք Շապուհ Ա. ի պարտութեան պատմութիւնը, որ ըստ յիշեալ հեղինակին, պատահած է Կոստանդինոսի մահէն ետք, իրեն յաջորդող Մաքսիմիանոս եւ Գալիանոս կայսրներու ատեն: Հոս այնպիսի հակաժամանակադրական անձեր իրարու մօտ եկած են, որ իսկական խառնաշփոթութիւն առաջ եկած է: Բայց պիտի ջանանք լուծել: Ահա Սերէոսի Գ. գլուխին տեղեկութիւնը. «Եւ ի սոյն ամի վախճանի կայսրն Յուստանդիա-նոս եւ քաղաւորէ Մաքսիմիանոս եւ Գալիանոս ամս ժը (ուղղել ժը),

14. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմ. Հայոց, Բ., ՀԹ: Կոռնակ նահապետը յիշուած է Ա., ԻԲ:

15. ՍԵՐԵՍԻ, Անդ, էջ 13:

16. ԱԿԻՆԵԱՆ, Մատենագիտական հետազոտութիւններ, հտ. Բ, (Սերէոս եպս. Բազմաշէնքայ եւ իւր Պատմութիւնն ի Հերակղ), Վիեննա, 1924, էջ 31: Ազգ. Մատ. ՃԴ:

17. ՏԵՍ ՍԵՐԵՍԻ, Անդ, էջ 172-3, Նանօթ. 18:

եւ տայ պատերազմ ընդ Շապիոյ որդւոյ Արտաշրի ի Միջագետս ի
 Խառան. եւ լինի անդ կոտորած մեծ, մինչեւ ի նեղ անկանել գարուն
 Պարսից յերկիրն Ուրհայոյ: Եւ տեսեալ Շապուի գապարտութիւն իւր
 գարուն, զիջանի ասնել խաղաղութիւն ընդ կայսեր. եւ նա առեալ
 զգանձս եւ զաւարս բազումս՝ դառնայ ի տեղի իւր»¹⁸: Ասիկա Շապուհ
 Ա.ի (241–272) Միջագետքի մէջ կրած պարտութեան պատմութիւնն
 է, որ տեղի ունեցաւ երկու անգամ. նախ Գորդիանոս Գ.ի ժամանակ
 (243), եւ ապա Գաղիանոսի ժամանակ (261ին)¹⁹: Երկու պարագա-
 ներէն որ մէկն ալ ըլլայ, այս տեղեկութեան տղրւելը ծանօթ է մե-
 ղի: Ահա պարագայ մը՝ ուր պիտի ենթադրենք թէ Գ. զլուսի ի. գա-
 բուհ հեղինակը, օգտուած ըլլայ Փաւստոս Բիւզանդի նախնական ժա-
 մանակագրութեանն ուր կը խօսուէր Շապուհ Ա.ի մասին: Մեր հե-
 ղինակը իր ժամանակագրութիւնը կազմած միջոց խառնակած է պատ-
 մական ստույգ տեղեկութիւնները, ստեղծելով սխալ ժամանակագրու-
 թիւն: Արտաշիր անունը Աւերդիանոս կայսեր եւ խորհրդի քով զնե-
 լով եւ յիսուն տարի տալով անոր, Շապուհ Ա. մեր Տրդատ թագա-
 ւորի ժիթ տարին զահակաւած կ'ըլլայ: Նոյն տարին կը վախճանի Կոս-
 տանդիանոս, որ շինեաց գիւղացաւորիս, յետ թ տարի թագաւորելու:
 Ո՞վ էր այս Կոստանդիանոս, որ Բիւզանդիան շինած է եւ հեղինակին
 համաձայն Տրդատի թ. տարին զահ քարճրացած, այսինքն՝ հաշ-
 ուելով 298էն թ. տարին 306 կ'ըլլայ, եւ կը համապատասխանէ ճշ-
 տիւ Մեծն Կոստանդիանոսի զահակաւութեան թուականին: Բայց սը-
 խալ է անոր միայն թ տարի տեւողութեան թիւը, եւ յետոյ, զար-
 ձեալ Տրդատի կէ. տարին՝ ունինք Կոստանդիանոս մը եւս, որ ի՞նչ
 տարի կը թագաւորէ, համաձայն պատմական իրողութեան: Արդ,
 ինչպէս կը տեսնուի մեր հեղինակը պատմական ճշգրիտ տեղեկու-
 թիւները կը խառնակէ, իր որդեգրած ժամանակագրական սխալ դը-
 րութեան պատճառաւ: Վերն ալ ուրեմն Շապուհ Ա.ի մասին ըսուած-
 ներուն մէջ կան ստույգ տեղեկութիւններ. այսպէս Շապուհի զահա-
 կաւութիւնը պատահած է քիչ թէ շատ Գորդիանոս կայսեր (238–43)
 մեռնելու ատեն, այսինքն 241ին: Վերի վկայութեան մէջ Գորդիա-
 նոս անունին տեղ քնինք Կոստանդիանոս, որուն համար կ'ըսուի Շա-
 պուհի զահակաւութեան յիշատակութեանէ ետք. ի սոյն ամի վախճանի
 կայսրն Յունաց Կոստանդիանոս, որ ուղղելու ենք Գորդիանոս: Նմա-
 նապէս յաջորդներուն անունները պէտք է ուղղուին, քանի որ մեր
 հեղինակը Մաքսիմիանոս եւ Գալիանոս կը կոչէ, մինչ իրականին մէջ
 եղած են Վաղերիանոս (253–260) եւ Գալիանոս (260–69): Ուստի Շա-
 պուհի պարտութեան պատմութիւնն ալ պէտք է համապատասխանէ

18. Սեբէոս, Անդ, էջ 16:

19. Տես Յ. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, Անդ, էջ 82, 94:

այս երկու կայսրներու ժամանակ տեղի ունեցած Միջագետքի պատերազմին, ուր պարտուեցաւ Շապուհ ։

Այս բոլոր վիպաութիւններէն կը հետեւցնենք թէ Սեբէոսի Գ. ղրուխին հեղինակը, կը ճանչնար Ա. եւ Բ. ղրուխներու նիւթը, ինչպէս նաեւ ուրիշ աղբիւրներ, որոնցմէ մին Անդերէասի ժամանակագրութիւնը կամ նման ցուցակ մը ։ Ասիկէ զատ պէտք է ունեցած ըլլայ նաեւ աղբիւր մը, ուր գտած է Հայոց պատմութեան վերաբերեալ շատ ճշգրիտ տեղեկութիւններ, որոնք մեր պատմական միւս աղբիւրներու մէջ չենք գտներ ։ Այսպէս օրինակի համար՝ թէ Պոսորով Հայոց թագաւորը ժամանակակից է Աւրեղիանոս կայսեր (270-274), թէ սպաննուած է Դիոկղետիանոսի Դ տարին, այն է 287ին, թէ Տրդատ դահակաւած է նոյն կայսեր ԺԵ տարին, այն է 298ին, եւ թէ Կոստանդիանոս դահ բարձրացած է Տրդատի Թ տարին, այն է 306ին. որոնք ամէնքը կու գան հաստատելու պատմական ջննութիւններով ճշտուած ժամանակագրութիւնը²⁰ ։ Թէ Արտաշիր թագաւորը Հայոց դահը կը գրաւէ ԺԱ. տարուայ տեւողութեամբ, կարելորդ վիպաութիւն մըն է, որ նմանապէս ստուգուեցաւ պարսկական արձանագրութիւններէն, ուր նշուած է թէ Շապուհ Ա.ի որդին Որմիզդ-Արտաշիր Հայաստանի թագաւոր եղած է ։ Մեր հեղինակը իր սխալ ժամանակագրական ըմբռնումով կը համարի թէ ան ըլլայ Արտաշիր, Պարսից արքան, Շապուհ Ա.ի հայրը ։ Փայքուլիի պարսկական արձանագրութենէն կը հետեւի որ Հայոց դահը գրաւած է ատեն մը նաեւ Շապուհ Ա.ի երկրորդ որդին, Ներսէս. շատ հաւանաբար Պոսորովի մահէն ետք (287էն-298)²¹ ։ Եւ թէ Տրդատ կամ աւելի ճիշտ Տիրան-Տրդատ 298ին իր դահը գրաւած է հռոմէով Ներսէսի դէմ, որ այդ թուականին արդէն Պարսից դահին վրայ էր ։ Պատմական այս կարեւոր ու մեծ եղելութիւնը, յաւերժացած ժողովրդական երգերով, անցած է Փաւստոս Բիւզանդացիի Պատմութեան մէջ, որմէ քաղուած՝ Սեբէոսի Գ. ղրուխին մէջն ալ յիշուած է, վերադրուելով Տիրան թագաւորին²² ։

Այս ամէնը կը մղեն մեզ ենթադրելու թէ Սեբէոսի Գ. ղրուխը յօրինողը ձեռքի տակ ունեցած է պատմական ու ժամանակագրական կարեւոր աղբիւր մը, որմէ ոչ միայն օգտուած է, այլ գուցէ զայն ձեւափոխած ու կազմած իր ժամանակագրական ցանկը ։

Ահիւնեան ճիշտ նկատած է թէ Փաւստոս Բիւզանդացիի Պատմութեան դրքին մէջ յիշուած ժամանակագիր Կանոնի բացատրութիւնը կրնար նոյն հեղինակին ժամանակագրական մէկ դործը ըլլալ, նման Եւսեբիոսի ժամանակակալման Կանոնին. եւ թէ ան եղծուած ու ծած-

20. Յ. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, Անդ, էջ 91-115 :

21. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ, Անդ, էջ 64, 66, 69 :

22. Հ. Պ. ԱՆԱՆԵԱՆ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Զեռնագրութեան բուսական եւ պալագամբը, Վնեպիկ, 1960, էջ 74-96 :

կուած է Սերէոսի Գ. զլուխին ներքեւ: Մենք մերժեցինք միայն այն վարկածը՝ թէ այժմ կարելի ըլլայ Սերէոսի Գ. զլուխը վերականգնել ուղղելով սխալները եւ գտնել Ե. զարու հարազատ կանոնը, կամ ժամանակագրական ցուցակը. որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, Սերէոսի Գ. եւ Դ. զլուխները միեւնոյն հեղինակէն եւ միեւնոյն տառն կազմուած են, քանի որ միեւնոյն եղանակը կիրարկուած է ու միեւնոյն սխալները գործուած: Բայց թէ փաւստոս Բիւզանդացին ալ ժամանակագրական կանոն մը պատրաստած ըլլայ՝ ասիկա յայտնի է ոչ միայն անոր Պատմութեան զլուխներուն սկիզբը յիշուած բացատրութենէն, այլ նաեւ Սերէոսի Ա. զլուխին յառաջարանէն, որ փաւստոսի վերադրելի է: Վասնզի հոս հեղինակը յետ ներկայացնելու Տրդատի արձանագրութեան զիւտին պատմութիւնը, կը խոստանայ նոյն արձանագրութեան պատճէնը տալ. «Զոր փոքր մի եւ ապա յիւրում տեղուոյն տեսցես զպատմեցն»²³: Դժբախտարար այժմ չունինք այդ պատճէնը. բայց պարզ է որ հեղինակը իր խոստումին համաձայն դայն իր ժամանակագրական գործին մէջ զետեղած էր: Մեր մեկնութեան համաձայն՝ Տրդատի արձանագրութիւնը իր նախնիքներու ժամանակագրական ցուցակ մը պիտի ըլլար, այսինքն հայ պարթեւ կամ արշակունի հինգ թագաւորներու անունները իրենց ժամանակագրական թուականներով, ինչպէս կ'ըսէ Արձանագրութիւնը տեսնող Մար Արաս Մծուրնացի եւ դայն մէջբերող փաւստոս Բիւզանդացին: «Աստ դիւպան արձանագրին, դրոշմեալ ի վերայ վիմի, զամս եւ զաւուրս հինգ քաղաւորացն Հայոց եւ Պարթեաց, յունարէն դպրութեամբ»: Իսկ արձանագրութեան յերանգիրն ալ. «Եւ Ագաքանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս, զամս առաջին քաղաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ, առեալ ի դիւանէ արքունի»: Եւ Յառաջարանին հեղինակը կ'աւելցնէ. «Զոր փոքր մի եւ ապա, յիւրում տեղուոյն տեսցես զպատմեցն»²⁴:

Ո՞ւր է այս պատճէնը: Ներկայ մեր ունեցած զրութեան մէջ չկայ: Բայց ան պէտք էր զետեղուած ըլլալ փաւստոսի կազմած ժամանակագրական կանոնին մէջ, զոր օգտագործած է Սերէոսի Գ. զլուխին հեղինակը: Փաւստոսի Պատմութեան զրքին մէջ յաճախակի կը հանդիպինք ժամանակագիր կանոնի բացատրութեան, որ յաճախ անտեղի կերպով կիրարկուած է եւ շատ անգամ ալ՝ բովանդակութեան ցանկի իմաստով: Արդարեւ Ալիքսեանի յիշած փաստին մէջ, այն է փաւստոսի խոստարանութեան հետեւեալ խօսքին մէջ՝ բովանդակութեան ցանկի իմաստը ունի. «Այս ինչ է ի դպրութեան երրորդ Պատմութեանց ժամանակագիր կանոնի մատենից եւ առ նմին դպրութիւնի երեք (ուղղել չորք). այսինքն սոքա չորք մատեանի»: Իսկ վերջա-

ւորութեան մօտ բացատրելով իր դործը նոյն գրէջը կը յայտնէ՝ թէ չորս զպրուլթիւններու գլխակարգութեանց ցանկը պատրաստած է եւ հոս գետեղած. «Մի ըստ միոջէ կարգօք, քուօք եւ համարօք կանոնեալ դրոշմեալ նկարեցի իւրաքանչիւր գլխով: Եւ չորս խոստումնս չորից չորեցունց դպրութեանցս յիւրաքանչիւր յիւր գլովսս պատուաստեցի ի կատարած սորին»²⁵: Եւ իրապէս իւրաքանչիւր զպրութեան սկիզբը կը դառնենք խոստումն վերնագրին տակ նոյն զպրութեան դուլիններու բովանդակութեան ցանկը, այսպէս Գ. զպրութեան սկիզբը՝ կանոնք պատմութեանց մատենից մինչեւ ցեալն եւ մի: Դ. զպրութեան սկիզբը՝ Չորրորդ խոստարանութիւն գոր ասեցոց եմ կարգել գդպրութիւն. դարք եւ դարք պատմութեանց գրուցաց խոստումն խոստացելոց: Ե. զպրութեան սկիզբը՝ կանոնք ժամանակագիր մատենից. նոյնը Զ. զպրութեան սկիզբը: Այս բոլորին մէջ կանոնք ժամանակագիր մատենից կը նշանակէ ժամանակագրական գրքերու կանոն կամ ցանկ:

Բայց ասոնցմէ զատ Փաւստոսի Պատմութեան իւրաքանչիւր դրութեան վերնագրին մէջ կը դառնենք կանոնք ժամանակագիր մատենից բացատրութիւնը, որ տեղէ դուրս է եւ իմաստ մը չունի: Անշուշտ չի կրնար գլխակարգութեան ցանկի իմաստ ունենալ, քանի որ արդէն ցանկին սկիզբը անզամ մը ան կիրարկուած է. այլ կը նշանակէ ժամանակագրական կանոն կամ ցանկ Հայոց Պատմութեան գրքերուն: Վասնզի «կանոնք ժամանակագիրք մատենից տան որդւոց քորգումայ աշխարհին» բացատրութեան մէջ ժամանակագիր բառը կը վերաբերի կանոն բառին իբրեւ անոր վերագիր ածականը. ուստի ժամանակագրական կանոն իմաստը պարտադիր է: Եւ քանի որ Փաւստոսի Պատմութեան գրքին մէջ անտեղի կերպով կեցած են անոնք, նշան է թէ ասոնքն անոնք եղած են բուն ժամանակագրական կանոնի մը կամ ցանկի մը վերնագրերը: Նման ժամանակագրական ցանկեր են Սեբեոսի Գ. եւ Դ. դուլինները, որոնցմէ վերջինս արդէն վերնագիր մըն ալ ունի, ուր կանոն բառը կը յայտնուի. «Եւ արդ երկակի կանոնաւ գՊարսից եւ գՅունաց հաստատելով նշանակեցից զքագաւորութեան ժամանակս»²⁶: Գ. դուլը, ինչպէս ըսինք վերնագրէ գուրի է, անշուշտ պակասաւոր ըլլալուն պատճառաւ. բայց մեր քննութենէն եզրակացուցինք թէ անոր ներքեւ պէտք է ծածկուած ըլլայ Փաւստոսի ժամանակագրական մէկ գործը, որ շատ լաւ կրնար կոչուած ըլլալ հետեւեալ ձեւով. ժամանակագիր կանոնք Փաւստոսի Բիւզանդեայ ժամանակագրի, մեծի պատմագրի, որ էր ժամանակագիր Յունաց²⁷. ինչ որ Փաւստոսի Պատմութեան Գ. զպրութեան վերջաւորութեան

25. Փ. ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ, Պատմ. Հայոց, Խոստարանութիւն Նախագիտելի, Անդ, էջ 13:

26. ՍԵՐԷՈՍ, Անդ, էջ 20:

27. Փ. ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Անդ, էջ 68:

կը դռնուէր այժմ: Ասիկա կրնար Կանոնին ընդհանուր վերնադիրը եղած ըլլալ. իսկ մասնական զլուխներուն վերնադիրն ալ՝ Կանոնի ժամանակագիրք մատենից տան որդւոց Թարգմայ աշխարհին Հայոց կամ Պարբերաց, կամ Պարսից կամ Հռովմայեցւոց: Այս կանոններէն մէկուն մէջ կը գտնուէր անշուշտ հայ Արչակունի հարստութեան վախճանին տեղեկութիւնը, որ այժմ Սերէոսի Գ. զլուխին վերջաւորութեան կը կարդանք. այսինքն՝ «Բարձաւ քաղաքորութիւնն Հայոց, որ տեւեաց ամս ԾԵ, եւ վայսնանցաւ եւ վնառեցաւ»²⁸: Այս բացատրութեան ծանօթ պէտք է եղած ըլլայ Պրոկոպիոս, որ Հայոց Պատմութեան յունարէն բնագիրէն քաղած էր հայ Արչակունեաց ծագումին տեղեկութիւնը եւ թէ՛ անոնց 505 տարուան տեւողութեան պարագան: Վերը ըսինք թէ այս բացատրութիւնը Սերէոսի Պատմութեան Բ. զլուխին վերջաւորութեան գտնուող հայ Արչակունի Թագաւորներու ցանկին կը պատկանէր: Ասիկա չի հակասեր մեր ներկայ ըսածին, այլ ճշտում մը աւելի կը բերէ, քանի որ Բ. զլուխն ալ փառատորի կը պատկանի եւ վերոյիշեալ ցանկը կրնար ժամանակագրական Կանոնին մասը ըլլալ:

ԵԶՐԱԿԱՅՆԵԼՈՎ՝ մեր քննութենէն կը հետեւի.

- 1) Թէ Սերէոսի Պատմութեան Գ. եւ Դ. զլուխները միեւնոյն հեղինակէն եւ միեւնոյն ժամանակ կազմուած են, որովհետեւ միեւնոյն եղանակով ու միեւնոյն սխալներով շարադրուած են:
- 2) Թէ անոնք Է. դարու կէսէն ետք միայն կրնան յօրինուած ըլլալ, քանի որ ցանկերը կը վերջանան 652 թուականով:
- 3) Թէ Գ. զլուխը կ'ենթադրէ պատմական կարեւոր աղբիւր մը, որ Հայոց Պատմութեան ժամանակագրութեան համար շատ ստոյգ եւ ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը պարունակէր, որոնք ներկայ ուսումնասիրութիւններով ալ կը հաստատուին:
- 4) Թէ պատմական այդ աղբիւրը, շատ լաւ կրնար ըլլալ փառատու Բիւզանդացի յօրինած ժամանակագրական Կանոնը, որուն մէջ պէտք էր արտագրուած ըլլալ Ագաթանգեղոսի արձանագրութեան պատճէնը, ինչպէս կը խոստանայ Սերէոսի Ա. զլուխին յառջաբանը:
- 5) Թէ այս ժամանակագրական կանոնին ծանօթ եղած է Պրոկոպիոս, Զ. դարու բիւզանդացի պատմագիրը, որ կարգացած էր Հայոց Պատմութեան յոյն բնագիրը, եւ որմէ քաղած է հայ Արչակունի հարստութեան ծագումին պատմութիւնը եւ անոնց 505 տարուան տեւողութեան պարագան:

(Շար. 4)

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ